

УДК 81'342(045)
ББК С 124

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ І ЗАСОБІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ФОНЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДГОТОВЛЕНОГО І СПОНТАННОГО МОВЛЕННЯ

СТЕРІОПОЛО О. І.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто методику планування й проведення експериментально-фонетичного аналізу підготовленого і спонтанного усного мовлення, що сприятиме використанню аргументованих підходів до збору матеріалу та його опису з різних аспектів і різними засобами. Проілюстровано широкі можливості аргументованих підходів до фонетичного дослідження, що дасть можливість грамотно спланувати всі етапи проведення конкретного аналізу, дозволить уникнути умоглядних тверджень і слугуватиме об'єктивним критерієм оцінки достовірності отриманих результатів.

Ключові слова: експериментально-фонетичний аналіз, підготовлене усне мовлення, спонтанне усне мовлення, методика планування фонетичного дослідження.

The article deals with the methodology of planning and realization the experimental and phonetic analysis of prepared and spontaneous oral speech, which will facilitate the usage of substantiated approaches to collecting the material and describing it from different viewpoints and by various means. It illustrates a wide potential of valid approaches to phonetic investigations, as well as equips researchers with the knowledge of how to correctly plan all the stages of a specific analysis, which will ultimately help them to avoid speculative assertions; it offers an objective criterion of assessing the validity of the obtained results.

Key words: experimental and phonetic analyses, prepared oral speech, spontaneous oral speech, methodology of phonetic investigation planning.

Багаторічна співпраця у спеціалізованих вчених радах, численне опонування кандидатських і докторських дисертацій, постійне рецензування наукових творів спонукали мене написати статтю, яка, можливо, стане у нагоді для молодих науковців, аспірантів і здобувачів, які, починаючи будь-яке наукове дослідження повинні знати, з чого починати свої спостереження, як збирати матеріал, як організувати експеримент, які методи використовувати і як ними грамотно послуговуватися, щоб дійти об'єктивно обґрунтованих висновків, що і становить актуальність появи цього науково-практичного твору.

Перш ніж зупинитися на докладному описові можливостей використання певних методик у будь-якому дослідженні, хотілося б підкреслити різницю понять методологія і методика. **Методологія** – це сукупність дослідницьких прийомів, система принципів і засобів організації наукового спостереження, а **метод** – це спосіб пізнання, необхідний для проведення ефективного лінгвістичного дослідження. **Прийом** – це дослідницький інструмент, що розвивається в рамках певної методології [5, с. 9]. У той час, як методологія вказує на те, **що** треба вивчати, прийом спрямовує на те, **як** це треба зробити. Для чого ж потрібне володіння методами дослідження? Використання методів дає змогу аргументованого підходу до збору матеріалу та його аналізу з різних аспектів і різними засобами; надає умови для вибору методики, що найкраще підходить для конкретного дослідження; дає можливості планування етапів дослідження; дозволяє відійти від вигаданих висновків, виступаючи критерієм оцінки достовірності і правдивості отриманих результатів; попереджає про можливі помилки; дозволяє компетентно оцінювати досягнення інших учених. Дослідницькі методики спираються на такі критерії науковості: об'єктивність, достовірність, надійність висновків, верифікація, системність або когерентність (узгодженість нового знання з результатами, що визнаються істинними), відтворення (можливість екстраполяції отриманих результатів на інші дослідження).

Професійне використання методів будь-якого наукового дослідження свідчить не лише про компетентність ученого, але й є декларацією його дослідницької позиції. Надійна методика – це не просто робочий інструмент; це – шлях, яким розгортається тлумачення автора, що дозволяє верифікувати отримані результати і надихає дослідника до розробки нових ідей і теорій.

Грамотний опис методики в науково-дослідницькій роботі повинен: 1) показувати, яким чином отримано наукові результати; 2) бути досить переконливими, щоб викликати довіру до здобутих результатів; 3) бути зрозумілими тою мірою, яка б дозволила іншому вченому, який вирішив повторити дослідження за тією самою схемою, отримати аналогічні результати.

Порядок і логіка опису методики залежать, з одного боку, від дослідника і завдань, які він вирішує, а з іншого, – безліч проведених експериментально-фонетичних досліджень дають змогу запропонувати певний алгоритм і логіку опису таких компонентів, що можуть скласти завдання будь-якого дослідження, наприклад: 1) опис теоретичних засад методики, що пропонується для використання; 2) докладне представлення матеріалу дослідження; 3) джерела його отримання; 4) обґрунтування їх вибору; 5) засоби збору матеріалу і тип вибірки; 6) кількісний і якісний описи зібраного матеріалу; 7) обов'язковий докладний опис дикторів, аудиторів, усіх учасників, яких було запрошено до участі в проведенні експерименту; 8) методика й одиниці аналізу; 8) слуховий (аудиторський) аналіз, його опис; 9) послідовність підготовки даних до акустичного аналізу; 10) етапи аналізу; 11) процедури проведення інструментального аналізу; 12) засоби обробки отриманих даних; 13) порядок інтерпретації отриманих результатів.

Для успішного спостереження соціальної природи мови необхідним є дослідження її функціонування у двох вимірах: 1) стратифікаційному, пов'язаному із соціальною структурою суспільства, що передбачає наявність тих мовних і мовленнєвих розбіжностей, які виявляються між представниками різних соціальних сфер і соціальних груп; 2) ситуативному, який залежить від комунікативної ситуації і відображає розбіжності у використанні тих чи інших мовних засобів, що корелюють належним чином із соціальною ситуацією.

Для того, щоб визначити ступінь, межю й особливості варіювання мовних засобів у стратифікаційному аспекті, потрібно зіставити, наприклад, мовлення представників інтелігенції й робітників, службовців і робітників, студентів і викладачів, чоловіків і жінок, представників різних вікових груп, різного рівня освіченості і т. ін. Бажано при цьому, щоб мовленнєвий матеріал був ідентичним за жанром, функціональним стилем і емоційним забарвленням. Для встановлення фонетичних особливостей мовлення представників різних соціальних груп доцільно запропонувати їм читання одного й того самого тексту.

Визначення ситуативної варіативності може бути найбільш ефективним на матеріалі мовленнєвих прикладів представників однієї соціальної групи, але в різних комунікативних умовах, які вимагають певної підготовки до реалізації мовлення, або, навпаки, таких, що виникають спонтанно.

З іншого боку, різні фонетичні реалізації всієї системи голосних і приголосних будь-якої мови можна зарахувати до категорії ситуативних. Серед їх реалізацій виділяється “престижний” варіант, притаманний літературній вимові, який частіше простежується у вищих соціальних верствах і водночас характерний для більш офіційних ситуацій зі свідомою орієнтацією на нормативну вимову.

Яким чином розглядати варіативність мовних одиниць у тому чи іншому соціальному колективі або в різних соціальних ситуаціях? Передусім необхідно визначити поняття варіанта, яке пов'язане з поняттям “норма”. Під нормою розуміють сукупність мовних засобів і правил їх поєднання один з одним у певній мові в даний період її функціонування. Норма зумовлена можливостями мовної системи [2; 4]. При цьому під орфоепічними нормами розуміють систему правил наголосу, вимови й паузації, дотримання рекомендацій щодо явищ асиміляції, дисиміляції, спрощення груп приголосних, редукацію голосних, чергування, вставляння і випадіння різних звукових сегментів. Поняття літературної мови може визначатися як на основі

лінгвістичних засобів, так і шляхом відмежування сукупності носіїв цієї підсистеми, виділення її з загального складу людей, які розмовляють цією мовою. Перший спосіб визначення – лінгвістичний, другий – соціологічний.

Прикладом лінгвістичного підходу для з'ясування сутності літературної мови може слугувати визначення, яке запропонував М. В. Панов: “Якщо в одному з синхронних різновидів мови даного народу долається нефункціональне різноманіття одиниць, то цей різновид може слугувати літературною мовою по відношенню до інших” [7].

Насправді не існує ідеальних літературних мов; навпаки, як правило, мові притаманні коливання, більш-менш регулярні розбіжності в рамках загальнообов'язкових нормативних настанов.

Для встановлення мовних варіантів із соціально-лінгвістичної точки зору необхідно відповісти на питання, як корелюють між собою два види диференціації: мовна, якщо мати на увазі варіативну диференціацію одиниць мови, і соціальна, якщо йдеться про розподіл суспільства на верстви і групи залежно від соціальних характеристик мовців. Щоб розв'язати це завдання, необхідно:

1. Визначити набір одиниць, які створюють варіативні ряди, і встановити відношення між членами цих рядів.
2. Визначити набір соціальних ознак, одні з яких об'єднують усіх носіїв літературної мови, а інші – розрізняють, розмежовують на верстви і групи.
3. Виявити й описати ті зв'язки й залежності, які спостерігаються в розподілі різних варіантів за соціальними групами мовців.

Можна припустити, що мовлення людей (точніше, вибір того чи іншого мовленнєвого варіанта) залежить від таких соціальних факторів, як вік, освіта і місце, де її здобували, місце найбільш тривалого проживання, регулярність прослуховування радіо- і телепередач, соціальне становище і місце народження батьків [8; 9].

Охарактеризувавши типи відношень між мовними варіантами і спробувавши гіпотетично уявити собі специфіку впливу кожної з окреслених соціальних ознак на вибір мовцем варіативних засобів, необхідно зупинитися на виборі методів збору досліджуваного матеріалу.

До числа найбільш поширених методів збору матеріалу даних належать:

1. Безпосереднє спостереження, пов'язане із записом усного мовлення на диктофон для його подальшого аналізу.
2. Анкетування, зміст якого складають анкети, у яких формулювання питань, порядок і розміщення, характер і повнота відповідей на них змінюються залежно від конкретних завдань дослідження.
3. Інтерв'ю – метод збору матеріалу із застосуванням раніше запланованих питань, що пропонуються інформантам.
4. Аналіз документальних джерел – письмових та усних.
5. Експеримент – дослідник свідомо змінює ті чи інші фактори, які впливають на вибір мовного варіанта.

До методів соціолінгвістичного аналізу належать класи, які доповнюють один одного: статистичні методи, які використовуються для вимірювання кількісної сторони й частоти різних мовних та екстралінгвістичних явищ, як і власне лінгвістичних.

Кількісні методи найбільш прийнятні для визначення, наприклад, ступеня модифікацій тих чи інших фонетичних варіантів у мовленні різних соціогруп під час реалізації непідготовленого мовлення.

Методи кількісних вимірювань базуються на припущенні про наявність певної кількості параметрів, які сприяють варіюванню вимови того самого звуку. Це можуть бути і внутрішньомовні фактори: дистрибуція фонем, фонетичне оточення, позиції у слові щодо наголосу, структура складу; і зовнішні параметри двох типів, що тісно пов'язані, з одного боку, із соціально-демографічними і соціально-лінгвістичними характеристиками; з іншого боку, вони ситуативно зумовлені темою, формою мовлення, соціальним контекстом [8].

Для перевірки особливостей впливу внутрішньомовних параметрів доцільно збільшити вибірку матеріалу за допомогою таких видів тестування:

1. Читання списку спеціально підібраних слів.
2. Читання слів, у яких варіюють позиції досліджуваного звуку у складі, слові, ритмогрупі, реченні.
3. Читання текстів, які містять слова з даним звуком у різних позиціях тексту, тематичної єдності, фрази, фонетичного слова і в різному фонетичному оточенні.
4. Переказ прочитаного тексту.
5. Створення розповіді, що містять групи фраз із заданою лексикою.

Специфіку впливу зовнішніх факторів на модифікацію мовленнєвих сегментів можна виявити шляхом включеного спостереження або шляхом експерименту, суть якого полягає у створенні тих чи інших ситуацій для спілкування з інформантом.

Суто статистична обробка даних, отриманих у результаті соціолінгвістичного аналізу, становить використання кореляційного аналізу, спрямованого на виявлення залежностей між соціальними параметрами, які виступають в якості незалежних змінних, і мовними варіантами в якості залежних змінних. Одним із найбільш цікавих прийомів використання кореляційного аналізу можна вважати такий: описати залежності варіантів окремо за кожним розрядом, враховуючи вік, освіту, соціальне положення, територіальну характеристику; охарактеризувати при цьому діапазон і силу впливу соціальних факторів на розподіл мовних варіантів, використовуючи при цьому попередньо складені таблиці й графіки залежностей [9]. Згідно з даними А. Д. Швейцера й Л. Б. Нікольського, діапазон соціальної ознаки тим ширший, чим для більшої кількості мовних варіантів ця ознака вважається суттєвою [13].

Величину діапазону можна виміряти відношенням тих варіантних явищ, використання яких залежить від соціальних характеристик інформантів, до загальної кількості розглянутих варіантних явищ даного типу або даного рівня (наприклад, фонетичного) мовної структури. Величина сили впливу /F/ вимірюється відношенням середнього варіативного розмаху, який характеризує кількісний розподіл даного варіативного явища в соціальних групах, до середньої частоти цього явища, яке можна вирахувати за допомогою формули:

$$F_y = \bar{R}_y : P_x, \text{ де}$$

F_y – сила впливу соціального фактора “у”, наприклад, віку, освіти, соціального положення на використання варіантів даного типу (наприклад, варіантних форм вживання консонантного або вокалізованого [v]);

\bar{R}_y – середній варіаційний розмах, який характеризує соціальний розподіл фонем, у яких реалізується варіативне явище “х”;

P_x – середня частота цього явища.

Загальна сила (F_y) впливу соціального фактора на варіативні явища даного мовного ярусу (наприклад, фонетичного) визначається відношенням суми ΣF_y до числа варіативних явищ

$$(i) : \Sigma F_y = F_y : i.$$

А. Д. Швейцеру і Л. Б. Нікольському [13] вдалося встановити, що відповідно до діапазону охоплення фонетичних ознак сила вияву соціальних ознак розміщується у такій послідовності:

1. Територіальна приналежність.
2. Соціальне становище.
3. Вік.
4. Вплив сім'ї.
5. Освіта.
6. Вплив радіо й телебачення.

За силою впливу соціальних ознак на зміни фонетичних характеристик:

1. Територіальна приналежність.
2. Вік.
3. Соціальне положення.

4. Освіта.

5. Вплив радіо й телебачення.

МЕТОДИ ФОНЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ УСНОГО МОВЛЕННЯ. АНАЛІЗ ТЕКСТІВ РІЗНИХ ЖАНРІВ.

Фонетист-дослідник повинен чітко уявляти собі ту мету, досягнення якої допоможе йому дати відповідь на низку запитань: що і якою мірою сприятиме варіативності фонетичних одиниць в озвученому тексті; як корелює реалізація вимови із соціальними характеристиками мовця; чи існує взаємозв'язок між різними видами мовленнєвої діяльності і ступенем варіативності фонетичних параметрів; які межі їх варіювання у різних мовленнєвих ситуаціях тощо.

Припустимо, поставлене завдання – опис варіативності фонетичних характеристик мовлення у людей різної соціальної і лінгвістичної приналежності. Вирішуючи це завдання, потрібно пам'ятати, що формування навичок вимови закінчується приблизно до 5-річного віку. Таким чином, навички вимови і фонологічна система формуються під впливом людей, з якими дитина спілкується протягом тривалого періоду (батьки, родичі). Сформовані у ранньому дитинстві навички вимови дуже стійкі й нелегко піддаються коригуванню в зрілому віці. Суттєвим у цьому відношенні є також місце, де людина здобула освіту, тобто, місце, де функціонують локальні різновиди літературної мови. На вимову має вплив місце найтривалішого проживання людини. **Якщо місце, де було проведено дитинство, впливає передусім на формування навичок мовлення, то місце тривалого проживання – на їх стабільність.**

Для ефективного визначення соціальної належності мовців за їхніми мовленнєвими (фонетичними) характеристиками вважається доцільним в якості експериментального матеріалу читання тексту будь-якого жанру, бажано нейтрального характеру. Фонограми прочитаних текстів розшифровуються у студіях. При цьому необхідно затранскрибувати отриманий матеріал відповідно до реального звучання.

Експериментатор і аудитор повинні досконало володіти не лише транскрипційними знаками, прийнятими Міжнародною Фонетичною Асоціацією (МФА – IPA), а й діакритичними знаками, за допомогою яких можна позначити всі можливі алофонні модифікації або всі орфофонічні особливості звучання. **Кількість інформантів**, мовлення яких досліджується, і аудиторів, які його аналізують на рівні сприйняття, повинна бути, як правило, **непарною** для більш правильного подальшого статистичного аналізу.

Перелік питань, поставлених аудиторам, має бути попередньо продуманим і поданим у вигляді анкет. Наприклад: “Спробуйте визначити національну приналежність інформантів, їх вік, соціальний статус, рівень освіченості, ступінь володіння мовою. Розподіліть інформантів за спільними мовленнєвими характеристиками на групи”. Це маркери соціальних характеристик дикторів. Лінгвістичні завдання повинні стосуватися реалізації сегментного складу, його відповідності нормі або відхиленню від неї, “поведінки” звуків у наголошеній і ненаголошеній позиціях, прояву асиміляційних процесів. Особливу увагу варто звернути на відповідність прочитаних текстів повному типу вимовляння.

Усі отримані в результаті слухового аналізу дані потрібно перевірити за допомогою статистичних методів, використовуючи кореляційний аналіз, суть якого розкрита вище.

Наступний етап експерименту можна ускладнити, змінюючи вид мовленнєвої діяльності, наприклад, попросити переказати прочитаний текст, що вважається більш складним мовленнєвим завданням для мовця; тут йдеться не про механічну репродукцію, оскільки переказ вимагає певної інтерпретації тексту, його переробки й реконструкції, яка виражається в найповнішому вигляді, на думку психологів, у зміні порядку частин, стиснення або розширення змісту тексту – все це відображається у складності уміння переказувати таким чином, що на рівні переказу навички, які вже функціонують на рівні читання, проявляються нестабільно [11]. Процедура аналізу одиниць сегментного рівня, проведеного на матеріалі переказу, зберігається такою самою, як і для опису особливостей варіювання звуків під час читання.

Зіставлення фонетичних характеристик голосних і приголосних у різних видах підготовленого мовлення (читання й переказ) сприятиме виявленню особливостей інтраіндивідуальної варіативності (тієї самої особи у різних мовленнєвих ситуаціях). Правильність проведення експерименту вимагає усереднення темпу мовлення, який можна вирахувати на осцилограмах тексту і переказу без урахування пауз, тобто враховуючи тільки артикуляторно озвучене мовлення. **Одиницею вимірювання можуть слугувати фонетичне слово з проклітиками і енклітиками, об'єднаними одним наголосом, а також склад або звук.** Темп визначається кількістю сегментів, вимовлених за одиницю часу, наприклад за секунду говоріння. Загальна тривалість тексту без пауз – це сума тривалостей усіх реально вимовлених звуків. Для визначення середнього темпу необхідно поділити загальну кількість вимовлених звуків на кількість хвилин (секунд), протягом яких вони були реалізовані. Подібну процедуру можна провести і зі складами або фонетичними словами, визначивши їх вимовлення за одиницю часу.

Складнішим і цікавішим є використання в якості експериментального матеріалу розповіді за зображенням, де мовець, як і під час переказу, обмежений рамками певного сюжету, однак має більший вибір мовних засобів.

Перспективним вважається аналіз текстів, які належать до різних жанрів і функціональних стилів. Різні жанрові ознаки текстів визначаються на основі об'єктивності / суб'єктивності форм викладення, однієї тематики / багатьох тематик, об'єму тексту, його композиції, наявності в мовленнєвій структурі тексту елементів розмовного стилю, експресивності, художньої образності. У зв'язку з цим тексти можна поділити на суто інформативні з об'єктивною формою викладення змісту, однією тематикою, відносно невеликі за обсягом і вільні за своєю композицією; допускаються елементи оцінки, які позбавлені елементів розмовності, прийомів експресії, елементів “художності” [12]. До них варто віднести газетні публіцистичні тексти на міжнародну тематику. Припускається, що їх читання максимально наближується до нормативної реалізації не лише сегментного, але також і супрасегментного рівнів. Для встановлення цього факту необхідно зробити записи мовлення дикторів радіо та телебачення, які читають тексти інформаційного характеру, зобразити їх реальну транскрипцію, а найцікавіші моменти, що належать до відхилень від кодифікованого мовлення, перевірити за допомогою акустичного аналізу. Отримані результати дадуть можливість встановити особливості читання об'єктивно-інформаційних текстів дикторами-професіоналами.

Газетна публіцистика містить також тексти суб'єктивно-інформативного характеру, такі, як інтерв'ю, репортажі, нариси. Інформація в них походить від суб'єкта, що надає їй характеру документальності та достовірності. Ці тексти відрізняються один від одного стилістичними особливостями, які повинні спричинити й відповідні розбіжності в їхній фонетичній реалізації.

Наукові та офіційно-ділові тексти становлять, як правило, логічно пов'язані міркування; їхнє призначення – довести або, навпаки, спростувати існування певного припущення, повідомити наукові факти, охарактеризувати їхнє значення; офіційно-ділові тексти відображають такі сфери діяльності, як законодавча, адміністративно-канцелярська і дипломатична.

Можна припустити, що, попри певну спільність у структурі викладу, характер читання цих жанрових різновидів текстів буде неоднаковим.

Ситуація творів художньої літератури дещо відрізняється від нейтрально забарвлених повідомлень. Насамперед, художні тексти необхідно розподілити відповідно до різних способів викладу на опис, оповідь, роздум. Спосіб викладу зумовлений змістом і комунікативним завданням. Наприклад, для завдання, щось довести, найбільш характерним є роздум. Можливість різних способів викладу створює передумови для відповідних різновидів реалізації читання цих текстів, які корелюють із сюжетом, засобами образності, образотворчості, живописності. За ступенем емоційної насиченості особливий інтерес викликають казки, композиція яких своєрідно структурована; для них характерні інтригуючі оповідні зачини, покликані зацікавити читача.

Чимало уваги приділяється персонажам оповіді, характеристиці їхніх внутрішніх і зовнішніх рис; відтворюється хід думок; змальовується їхній психологічний стан і настрої; спостерігається наростання експресії для досягнення кульмінаційного моменту – усі ці авторські засоби читач повинен відтворити, беручи до уваги той факт, що текст казки є неоднорідним за своєю структурою, тому й манера читання повинна бути різноманітною.

АНАЛІЗ СПОНТАННОГО НЕПІДГОТОВЛЕНОГО МОВЛЕННЯ.

Значний інтерес становить дослідження й опис варіативності мовленнєвих характеристик неофіційних монологів і діалогів (діалогу-пояснення, діалогу-розпитування, власне діалогу), які спонтанно виникають у різних типах комунікативних ситуацій. Це можуть бути інтерв'ю, дискусії на задану чи довільну тему, неофіційна бесіда друзів, бесіда у колі сім'ї, діалог у магазині між продавцем і покупцем, телефонна розмова тощо. Висока швидкість продукування спонтанного мовлення призводить до того, що мовець прагне висловлюватися простіше, максимально спрощуючи мовленнєві засоби, обмежуючи вибір уживаних елементів. Основна увага приділяється при цьому тематичному, змістовому компоненту мовлення, внаслідок чого виникають неправильності, неузгодженості, незакінчені конструкції, перебивання самого себе, повернення до вже відомої інформації. Як наслідок, виникає тенденція до спрощення мовленнєвої поведінки, її аналітичності.

Особливу складність викликає аналіз характеристик діалогу, в якому на загальноспонтанні явища накладаються структурні особливості діалогічного мовлення, яке характеризується не лише високою ситуативною та контекстною зумовленістю, але й складною психологічною взаємодією партнерів комунікації, що спричиняє взаємний вплив на мовленнєві характеристики. Під час аналізу такого типу усних текстів слід звернути увагу на вміння вести діалог: чи часто мовець перебиває, перепитує співрозмовника, змінює тему розмови або намагається виграти час на обдумування відповідей. Запис мовлення такого типу бажано здійснювати анонімно.

ЛІНГВІСТИЧНІ ОЗНАКИ МОВЛЕННЄВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ФОНЕТИЧНОГО РІВНЯ.

Фонетична група ознак описує властивості звукової сторони одиниць усного мовлення та особливості їх реалізації в умовах спонтанності, непередбаченості: вони поділяються на сегментні, які описують “поведінку” звуків мовлення, та просодичні, що описують властивості мовленнєвого потоку, висловлень, фраз, синтагм, фонетичних слів.

Аналіз реалізації фонетичних одиниць сегментного рівня передбачає опис груп приголосних, які можуть модифікуватися, втрачаючи свої диференційні й інтегральні ознаки, наприклад, ненормативно одзвінчуватися на стику морфем *dass ich* – [daz̩ ɪç] або оглушуватися *das Buch* [das puχ]; можна спостерігати спрощення груп приголосних, їх стягнення, асиміляцію, випадіння – *feststellen* ['fɛʃʃtɛlən], вокалізацію сонорних /r/, /l/ — *kurz* [kʊɐ̯ts], *welcher* [vɛɪtʃɐ]; спірантизацію зімкнених, втрату не лише типового придику, але й зімкнення приголосними [p], [t], [k], ослаблення кінця слова аж до повного випадіння одного або декількох звуків, стягнення двох однакових приголосних, голосних і складів на стику слів, африкатизацію щілинних *als zi* → [aɪtsi], взаємну асиміляцію через випадіння голосного [ə] – [ha:b(ə)n → ham̩].

Спільною рисою модифікації голосних є наявність і кількісної, і якісної редукації, особливо в службових ненаголошених словах. Ступінь якісної редукації може бути різним залежно від умов їх реалізації в тексті – початкової, серединної, кінцевої позиції, оточення, позиції відносно наголосу. Можна спостерігати посилення відкритості вузьких голосних (зміщення вниз і вгору за підняттям *i≠e*, *e≠i*, *u≠o*) та зміни за рядом (передні [i], [e] можуть відтягуватися назад [iː], [eː], у той час як задні [u], [o] просуватися вперед [uː], [oː]); різні ступені делабіалізації

[uː^oɔ̯u̯], [o], [y], [ø], аж до повної делабіалізації: [ʊ] – часткова, [u] – повна втрата огублення; цікавими є прояви дистантної гармонійної асиміляції, коли наступний наголошений голосний підпорядковує попередній ненаголошений [ə], внаслідок чого останній набуває нетипових для нього властивостей – наприклад, лабіалізації *bekommen* [bɛ̯kɔ̯mən], *Beruf* [bɛ̯vʊf] .

Заслугує на увагу також реалізація голосного [ɪ] перед вокалізованим [v] чи перед двогубним приголосним [m], де досліджуваний голосний внаслідок контактної регресивної асиміляції [vɪet] – *wird* – та акомодатії [tʰɪme] – *Zimmer* набуває лабіального відтінку. Певною своєрідністю відзначається також реалізація дифтонгів, які можуть втрачати другий компонент, модифікуючись у монофтонг *auch* [aʊχ] → [ɔχ]. Дослідження особливостей вимовляння необхідно здійснювати на основі аналізу транскрипційних записів усних спонтанних текстів. Розбіжності між алофонами голосних, отримані шляхом слухового аналізу, доцільно зіставити з їх акустичними (спектральними) характеристиками.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРФЕМИ ТА ФОНЕТИЧНОГО СЛОВА У СПОНТАННОМУ МОВЛЕННІ.

Аналіз морфемної будови й аломорфної своєрідності мовленнєвих і мовних одиниць ускладнюється тим, що в спонтанному мовленні певним чином заломлюються усі вихідні поняття мови (фонема, склад, морфема, слово, речення) [3]. Спостерігається розширення кола афіксів, що беруть участь у творенні словоформ, у результаті чого одиницею опису спонтанного тексту обрано фонетичне слово, яке складається з різного роду проклітиків (Pr) і енклітиків (En). До них належать прийменники, сполучники, частки, допоміжні й модальні дієслова, що розглядаються як відповідні перед- і післякореневі афікси *я ніч"ого не знаю; bei mir ge"nau so, meine" Kinder, ist es "anders, nicht "sehen können*). Дужка між словами означає повну зв'язаність між словами, що повинні вимовлятися як єдине ціле. Повнозначні слова можуть виступати в спонтанному мовленні також у ролі енклітиків і проклітиків (*bis zum "Ende sehen; ob "alle Männer; hör ich "Radio*). Іноді це явище називають акцентною групою, ритмогрупою.

Характерним для спонтанного мовлення є повне розмивання морфемних меж, наприклад, реалізація в російській мові слова “сейчас” як [sʲ:as], у німецькій мові слова *geboren* як [g(ə)ˈbɔrn], *anderen* [ˈan(d)ən].

У зв'язку з цим уявляється доцільним проаналізувати й описати усі різновиди фонетичного слова, енклітиками та проклітиками якого виступають не лише службові (CC), але й повнозначні слова (PC); наголошений сегмент позначимо як (HC).

1. Pr + наголошене слово (HC) – *sind "jünger; eine ganze "Menge; in "Kiew; у "Киеві*.
2. HC + En – *ge"fällt ihnen; Ge"schäfte haben*; под'обається мені.
3. Pr + HC + En – *bin ich Do"zent von Beruf* – я доц'ент.
4. FC + HC (фонетичне слово, яке не містить енклітик і проклітик). Воно може складатися з
 - а) лише повнозначного наголошеного слова (FC = PC) – *"Magdeburg* – Магдебург; *"Werner* – Вернер; *"vierzig* – сорок – з прикладів видно, що це однослівні відповіді на питання;
 - б) службового слова (FC = CC) *"Ja!* – так!, *"nun!* – ну!, *"und!* – і!

Вживання неповнозначної лексики у спонтанному мовленні складає значну частку слововживань. Але вона досить одноманітна у мовленні однієї людини, оскільки “використовується зазвичай незначне, улюблене коло вставних слів, часток тощо” [10]. Під час сегментації спонтанного мовлення на фонетичні слова бажано брати до уваги особливості характеристик частин мови, які групуються у фонетичні слова. Ця характеристика може виявитися суттєвою для збереження або руйнування морфемної структури словоформи. Поява структури фонетичного слова, яке складається виключно зі службового слова (FC = CC), пов'язана з тенденцією до наголошеного вимовляння службових слів у спонтанному мовленні, що є “однією з ознак руйнування на матеріалі спонтанного мовлення літературного фонетичного слова і формування фонетичного слова нового зразка, властивого лише спонтанному мовленню” [12].

Поряд з кількісними характеристиками Pr і En, а також FC = HC цікаво простежити поширеність у межах слова афіксів, що беруть участь у будові словоформи.

Суперсегментні характеристики. Такі просодичні ознаки, як мелодика, інтенсивність, паузація, ритміка, тембр належать до числа тих просодичних параметрів, які містять свідчення не лише про те, що мовиться і хто мовить, але й про те, як промовляється. У цьому оцінному "як" поєднуються такі п'ять моментів:

1. Загальне емоційне забарвлення, яке відображає емоційний стан мовця (радість, захоплення, хвилювання, роздратування, гнів, страх, тривогу, смуток, тугу тощо).

2. Загальне модальне забарвлення мовлення, що вказує на ставлення мовця до предмета мовлення і до співрозмовника: зацікавленість, ввічливість, байдужість, іронію, скепсис, незадоволення, роздратування, зневагу, поблажливість, впевненість, невпевненість.

3. Загальне забарвлення мовлення, пов'язане із ситуацією, в якій відбувається спілкування, типом, стилем, жанром мовленнєвої поведінки, взаємовідносинами між співрозмовниками, їхнім соціальним статусом. Від цього залежить, чи мовлення звучить урочисто чи буденно, офіційно чи неофіційно, у стилі наукової дискусії чи казки. Сюди слід також зарахувати інтонаційні особливості таких видів мовленнєвої діяльності, як читання, переказ, декламація, спонтанне мовлення.

4. Особливості інтонації, які відображають індивідуальні властивості мовця: виразність, індивідуальний темп, мелодичний і динамічний діапазон, ритм. Індивідуальна природа цих інтонаційних ознак зберігається в інформантів у різних умовах і ситуаціях.

5. Особливості інтонації, зумовлені ступенем володіння нормою вимови стандартної мови, впливом "акценту", який визначається просодичною інтерференцією за двомовності та впливу діалекту [10].

Можна припустити, що існує певний зв'язок між соціолінгвістичними характеристиками і ситуативними, а також стилістичними розбіжностями. Один із проявів стандартності мовлення полягає у його гнучкості: в різних комунікативних ситуаціях мовець використовує той тип усного мовлення, який відповідає цій ситуації (при цьому не можна забувати, що можуть проявлятися індивідуально зумовлені винятки).

З метою отримання більш повного уявлення про інтонаційні особливості мовлення інформантів, ступінь їхнього володіння усім багатством інтонаційних засобів мови і вміння використовувати їх відповідно до ситуації спілкування, бажано отримати від кожного інформанта серію записів, здійснених у різних комунікативних ситуаціях. Записи усних текстів необхідно розшифрувати згідно з аналогом усного тексту без розділових знаків, але з пропусками між словами, а потім зробити реальні інтонаційні позначення, відображаючи усі деталі звучання, включаючи обмовки, повторювання, паузи хезитацій.

Мелодичний контур доцільно аналізувати за такими параметрами:

1. Діапазон зміни тону, який може бути вузьким, середнім і широким.

2. Ступінь вираження мелодійних інтервалів підвищення/зниження тону: нормальний, підвищений, слабкий.

3. Використання мелодійних контрастів у бік підвищення або зниження – часте, нечасте або відсутнє.

4. Активність ненаголошених голосних у формуванні мелодійного контуру: слабка, середня, висока.

5. Зміна регістрів, тобто непланова зміна тону в усьому діапазоні, а „ступеневий” перехід – його рух з однієї частини діапазону в іншу. Зміна регістрів є доволі активним засобом виділення послідовностей різної тривалості – від слова до фрази. Часто функціонує у поєднанні з іншими засобами виділення, наприклад, зміною темпу вимовляння.

6. Характер руху мелодики у фразі – правильність оформлення кінцевих і некінцевих синтагм, наявність мелодичних помилок, функціонування логічних наголосів, домінування мелодичного рисунка, розмаїття контурів, що використовуються [14].

7. Характер фразування, який вираховується індексом інтонаційної розчленованості, що вимірюється відношенням загальної кількості синтагм до тривалості тексту ($Synt / W \times 100\%$).

Ступінь інтонаційної розчленованості впливає на величину середньої тривалості фрази, яка визначається відношенням числа слів у тексті до кількості виділених у ньому синтагм з інтонацією завершеності.

8. Ступінь виразності, що встановлюється індексом інтонаційної напруженості. Інтонаційна напруженість усного мовлення може бути виміряна сумарним відношенням числа синтагм з інтонацією незавершеності і синтагм з питальною інтонацією в кінці фрази до загального числа синтагм у тексті. Монологічне мовлення значно перевершує діалогічне за індексом інтонаційної напруженості. При цьому значна інтонаційна напруженість монологу створюється, насамперед, за рахунок розчленованості набагато тривалішої, ніж у діалогічному мовленні.

9. Темп можна оцінити за декількома критеріями:

1. За швидкістю: середній, низький, високий (визначається кількістю вимовлених складів за хвилину).

2. За частотою змін (встановлюється темпове співвідношення між тематичними єдностями тексту, фразами, синтагмами).

На основі даних щодо “поведінки” темпу, отриманих під час вимірювання звуків (складів) за одиницю часу (за осцилограмами), будують графіки, на яких на осі абсцис позначають порядкові номери фраз (тематичних єдностей, синтагм), на осі ординат – значення, отримані в результаті визначення відношення кількості вимовлених звуків (або складів) в усьому тексті до кількості часу (за секунду, хвилину) у фразі (тематичній єдності, синтагмі).

3. За типом реалізації ритму: “по горизонталі”, який враховує сумірність тривалих відрізків (приміром, складів), інший – “по вертикалі”, що зіставляє почергові сильні та слабкі місця наголосу. Якщо спроектувати цей погляд на прозаїчне мовлення, то тут можна виділити три типи реалізації ритму з такими характерними ознаками:

1. “По горизонталі”

- а) невисокий темп мовлення;
- б) плавна нейтральна мелодика;
- в) чергування довгих і коротких сегментів мовлення;
- г) повторювання;
- д) чітке дотримання міжсинтагмальної паузації.

2. “По вертикалі”

- а) високий темп мовлення;
- б) виразна мелодика з чіткими акцентними структурами;
- в) значний відсоток безпаузального членування.

3. “Змішаний”

- а) нормальний темп мовлення;
- б) чітке дотримання міжсинтагмальної паузації;
- в) у синтагматичному та акцентному членуванні – тенденція до рівнозначності [6].

Членування тексту (фраз) на паузи пропонується здійснювати за такими критеріями:

1. За синтаксичною правомірністю появи пауз або за тим, наскільки часто вони з’являються в тих місцях, де їх не повинно бути. Необхідно відмітити наявність виразних пауз для виділення важливих у смисловому відношенні сегментів.

2. За заповненням пауз хезитації озвученими сегментами типу “е-е-е”, “м-м-м”. При цьому розглядається співвідношення таких заповнювачів пауз, як лексичні вставки типу “загалом”, “у цілому”, “в принципі”, нелексичних звукосполучень типу “гм”, “е” і так званих слів-паразитів типу “ну”, “ось”, “так”, а також подовження кінцевих звуків.

3. За тривалістю пауз: нормативна, скорочена, подовжена.

4. За мелодійним оформленням, що визначається інтервалом крайових перед- і постпаузальних позицій.

Певної уваги заслуговує дослідження таких параметрів, як інтенсивність і тривалість у розміщенні логічних акцентів.

Розмітка тексту за орфографічним записом усного мовлення відповідно до реально озвученого аналогу вимагає використання детальної інтонаційної транскрипції.

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Слід зазначити, що отримані на основі слухового і аудиторського аналізу дані треба обов'язково перевірити за допомогою акустичного або інструментального аналізу, який слід віднести до найбільш об'єктивних методів, про сутність якого йтиметься у наступній статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданова Н. В. О морфологических особенностях спонтанной речи / Н. В. Богданова // Материалы V Республиканской научной конференции молодых лингвистов, (Ереван, 27–30 мая 1986 г.). – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1986. – С. 130–132.
2. Вербицкая Л. А. Русская орфоэпия / Людмила Алексеевна Вербицкая. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 123 с.
3. Зиндер Л. Р. Общая фонетика / Лев Рафаилович Зиндер. – М. : Высшая школа, 1980. – 312 с.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. III. – С. 143–343.
5. Леонтович О. А. Методы коммуникативных исследований / Ольга Аркадьевна Леонтович. – М. : Гнозис, 2011. – 222 с.
6. Огнев В. Ф. Книга про стихи. Заметки, наблюдения, выводы / Владимир Федорович Огнев. – М. : Советский писатель, 1963. – 479 с.
7. Панов М. В. Вопросник по современному русскому литературному произношению : [инструкция] / Михаил Викторович Панов // АН СССР : Институт русского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 22 с.
8. Принципы и методы социолингвистических исследований / [под ред. А. Н. Баскаков, В. Ю. Михальченко]. – М., 1989. – 13 с.
9. РЯДМО – Русский язык по данным массового обследования : опыт социально-лингвистического изучения / [под ред. Л. П. Крысина]. – М. : Наука, 1974. – 351 с.
10. Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и ее особенности / Ольга Борисовна Сиротинина. – М. : Просвещение, 1974. – 71 с.
11. Стериополо Е. И. Подготовленная речь как объект фонетического исследования / Е. И. Стериополо // Функциональные стили звучащей речи : труды международной конференции, (Москва, 5–7 сентября 2005 г.) / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М. : Изд-во МГУ имени М. В. Ломоносова. – С. 120–123.
12. Стилистика русского языка : жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста / [под ред. А. Н. Кожина]. – М. : Просвещение, 1987. – 224 с.
13. Швейцер А. Д. Введение в социолингвистику / А. Д. Швейцер, Л. Б. Никольский. – М. : Высшая школа, 1978. – 216 с.
14. Шипицо Л. В. Контроль устной речи (на начальном этапе обучения) / Людмила Васильевна Шипицо. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 30 с.

Дата надходження до редакції 20.03.2014